

نگاهی تازه به بن‌مایه «جام» در دیوان حافظ

حسین حسن‌رضایی*

چکیده

برخی کلمات و ترکیبات در دیوان حافظ هست که توجه دقیق به آنها ما را به دنیای شعر و اندیشه او نزدیک می‌کند. از جمله این کلمات و ترکیبات «جام» و مترادف‌های آن است. بسامد کلمه جام و مترادف‌های آن در دیوان حافظ از تعلق خاطر زیاد او به جام نشان دارد. در این مقاله، برای بررسی جام در دیوان حافظ، درباره اهمیت جام در ادبیات فارسی و دیوان حافظ، نظر شارحان متقدم و معاصر درباره معنا و کارکرد جام در حافظ بیان شده است. متن مقاله به دو قسمت تقسیم می‌شود: در قسمت اول، جام در سنت شعری قبل از حافظ بررسی شده است. قبل از حافظ، غالباً سه نوع جام یا شراب داریم: زمینی، عرفانی و خیامانه. در قسمت دوم، ذیل عنوان‌هایی، به هنرنمایی‌های حافظ با جام پرداخته شده است: ۱. تکرار و برجسته کردن جام و تبدیل آن به بن‌مایه نمادین، ۲. تقابل‌سازی با جام و به کار بردن آن همچون ابزاری برای مبارزه سیاسی و اجتماعی، ۳. اختلاط معانی و کارکردهای گوناگون و متضاد جام با یکدیگر، ۴. ساخت بیان متناقض‌نما با جام و خلق ابیات شاهکار. مقاله حاضر، با روش توصیفی و تحلیلی، در پایان نتیجه می‌گیرد که حافظ آگاهانه با تکرار جام آن را برجسته و نمادین ساخته و با اختلاط معانی ایرانی و اسلامی جام، منشوری ساخته که هر خواننده‌ای، به فراخور تجربه و دانش خود، می‌تواند معانی گوناگونی از آن دریافت کند.

کلیدواژه‌ها: حافظ، جام، جام عرفانی و زمینی، بن‌مایه نمادین، اختلاط.

* استادیار دانشگاه فرهنگیان hosein_rezaie5@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۹/۱/۲۳ تاریخ پذیرش: ۹۹/۶/۲۲

دوفصلنامه زبان و ادبیات فارسی، سال ۲۸، شماره ۸۹، پاییز و زمستان ۱۳۹۹

مقدمه

جام (جم) در ادبیات فارسی آن چنان بااهمیت است که چندین کتاب مهم به این نام تألیف شده‌اند که معروف‌ترین آنها *جام جم* اوحدی مراغه‌ای است. علاوه بر این، «جام یکی از مضامین اصلی و پرکاربرد شعر فارسی به‌شمار می‌آید. استقبال زیاد از این مضمون باعث ایجاد جریان جدیدی در حوزه ادبیات شد. جریان‌ی تحت عنوان خمیره‌سرایی که شاعران بس بنامی در شکل‌گیری و انسجام آن دست داشتند» (امیرکمالی و ماهیار، ۱۳۹۵: ۱۱۹).

در *دیوان حافظ* هم، جام‌جم چنان اهمیتی دارد که کتاب و مقاله‌های مستقلی درباب آن نوشته شده است. از این‌رو، همانند برخی کلمات و ترکیبات همچون رند، میخانه، پیر مغان، که توجه دقیق به آنها می‌تواند ما را به دنیای شعر و اندیشه حافظ نزدیک‌تر سازد، تأمل در جام و مترادف‌های آن نیز می‌تواند در ترسیم اندیشه حافظ به ما کمک کند. حافظ تعلق خاطر زیادی به کلمه جام و متعلقات آن دارد؛ به‌همین سبب، «بیش از هزار و سیصدبار یعنی به‌طور متوسط در هر غزل حدود سه‌بار» از جام و می و متعلقات آن همچون ایاغ، پیاله، جام اسکندر و... [سخن گفته است] «بحرالعلومی، ۱۳۶۷: ۱۲۹-۱۳۰». به‌عبارت دیگر، جام‌جم «یکی از پربسامدترین فرکانس‌ها را در *دیوان حافظ* دارد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۷: ۳/۲۶۰). تعلق خاطر حافظ به جام موجب شده تا او با جام و مترادفات آن نوعی تکیه کلام یا ترکیب مخصوص خود مانند «می بده»، «باده بیاور»، «پرکن قحح»، «پیاله گیر» و... بسازد که در جمله یا عبارت بعد از آن کارکردهای جام را، مانند خبر از آینده، آگاهی‌بخشی، غیب‌نمایی، غمزدایی، و... بتوان مشاهده کرد. به‌سبب همین عوامل، مرتضوی به‌ضرس قاطع معتقد است که: «در آثار هیچ‌یک از شعرای عارف ایران جام‌جم به زیبایی و دل‌انگیزی و تنوعی که در *دیوان* [حافظ] به‌کار رفته، به‌چشم نمی‌خورد» (مرتضوی، ۱۳۷۰: ۱۸۶).

جام مورد بررسی در این مقاله به سه صورت آمده است: ۱. به‌صورت مفرد و در قالب مترادف‌هایی چون پیاله، ساغر، رطل، باده، می، شراب، قحح و... ۲. به‌شکل ترکیباتی نظیر جام‌جم، جام جهان‌نما، آیینۀ جام، جام شراب، جام جهان‌بین و... ۳. گاه هم متعلقات جام مانند ساقی، میخانه، خرابات، مستی و... ذکر شده که منظور از جام و مترادف‌ها یا متعلقات آن در این مقاله، شامل تمام این موارد می‌شود؛ زیرا حافظ، کم‌وبیش، از تمام این کلمات و ترکیبات، در قالبی نمادین برای بیان معانی گوناگون سود می‌جوید.

از آنجاکه در متن مقاله، اصطلاح بن‌مایه و نماد زیاد تکرار شده، لازم است در مقدمه توضیحی درباره این اصطلاحات داده شود. بن‌مایه (موتیف) «به‌عنصری تکراری در یک اثر ادبی گفته می‌شود» (داد، ۱۳۷۸: «بن‌مایه»). بنابراین، بن‌مایه «عناصر تکرار شونده مهم یا حساسیت‌برانگیز

در هر متن است» (تقوی و دهقان، ۱۳۸۸: ۲۲-۲۳). «عناصر متعددی مانند موقعیت، واقعه، عقیده، تصویر، شخصیت نوعی، ویژگی بارز یک شخصیت، مضمون مکرر و... می‌توانند کارکرد موتیف داشته باشند» (همان، ۷). نماد (سمبل): «به چیزی یا عملی گویند که هم خودش باشد و هم مظهر مفاهیمی فراتر از وجود عینی خودش» (داد، ۱۳۷۸: «نماد»). «در ادبیات نماد چیزی است که بیش از آنچه هست معنا می‌دهد. نماد عبارت است از یک شیء، یک شخص، یک موقعیت، یک عمل یا چیز دیگری که دارای معنای لغوی است، اما علاوه بر آن معنای دیگری را نیز دربردارد» (مقدادی، ۱۳۹۳: «نماد»). چون نماد دارای معنای گوناگون است، این معنای ممکن است گاه با هم در تضاد باشند؛ زیرا «نماد چندبعدی است و دائم چون رودخانه در جریان است، معنای نمادین هر چیز ممکن است یکدیگر را نفی کنند و همین نشانه حرکت جوهری نماد است. چندبعدی بودن نماد ارتباط متضادها را برقرار می‌کند، ارتباط آسمان و زمین، مکان و زمان...» (فضایی، ۱۳۸۶: ۸). با توجه به تعاریف بن‌مایه و نماد می‌توان گفت که جام و مترادف‌های آن در حافظ غالباً بن‌مایه نمادین هستند؛ بن‌مایه هستند، زیرا تکرار شده‌اند، و نماد هستند، چون علاوه بر معنای اصلی خود، بر معنای دیگری نیز دلالت می‌کنند.

پیشینه تحقیق

قبل از ذکر پیشینه تحقیق، یادآوری دو نکته لازم است: نخست، برای جلوگیری از تطویل مقاله، از میان منابع و شرح‌های مختلف حافظ، سعی شد مهم‌ترین آنها بررسی و ذکر شود. از این رو، از آوردن همه منابع خودداری شد. دیگر، از آنجاکه اکثر شارحان معنا و تفسیر جام را، در غزل معروف «سال‌ها دل طلب جام جم از ما می‌کرد...» بر دیگر جام‌ها در دیوان حافظ تعمیم داده‌اند، در اینجا نیز به شرح جام در این غزل معروف پرداخته شده؛ با این حال، اگر شارحی نکته خاص یا جدیدی درباره جام در غزل‌های دیگر حافظ گفته، آن نکته نیز بیان شده است.

تاویل سودی از جام حافظ غالباً عرفانی است. او جام را برابر با «دل عارف» و «قلب عاشق» گرفته است (سودی بسنوی، ۳/۱۳۶۲: ۱۶۰۴؛ نیز همان: ۱۴۸۱، ۱۶۱۷، ۱۹۵۴؛ همان، جلد ۴: ۲۵۰۲، ۲۵۹۷، ۲۸۲۲). با آنکه سودی گاه معنای گوناگونی برای جام مانند «قدرت داشتن» (همان، ۲۳۹۹)، یا «نقد وقت را با ذوق و صفا» گذراندن (همان/ ۳: ۱۶۱۹) قائل شده، بر نمادین بودن آن تأکید نکرده و از کنار برخی جام‌های زمینی و معمولی نیز بی‌توجه گذر کرده است.

در میان محققان معاصر، مفصل‌ترین مطلب دربارهٔ جام‌جم را برومند سعید نوشته است. او کتاب مستقلی به نام *حافظ و جام‌جم* تألیف کرده و در آن به بررسی همه‌جانبهٔ جام پرداخته است. ایشان اگرچه به اهمیت جام در حافظ پی برده و اثری مستقل در این زمینه پدید آورده است، مانند اکثر شارحان، برای جام معنایی عرفانی (= دل پاک عارف) قائل شده (برومند سعید، ۱۳۶۷: ۱۴۶) و نمادین‌بودن آن را هم برجسته نکرده است. یکی از نکات تازهٔ کتاب *حافظ و جام‌جم* آن است که مؤلف به تجانس آوایی جام با جم، گوش‌نوازی، ممتازبودن از نظر فرم ظاهری و زیبایی این ترکیب اشاره کرده است (همان، ۳).

مرتضوی از دیگر محققانی است که به اهمیت و نقش کلیدی جام در حافظ پی برده و در کتاب *مکتب حافظ بخش مستقلی* را به این موضوع اختصاص داده است. اغلب محققان معاصر مانند خرمشاهی، انوری و... در شرح خود بر حافظ، دربارهٔ جام به مرتضوی ارجاع داده‌اند. به نظر مرتضوی «مشهورترین غزل حافظ که از بیت مطلع تا بیت مقطع متضمن تفسیر مفهوم جام‌جم است، غزل به مطلع سال‌ها دل طلب جام‌جم از ما می‌کرد... است» (مرتضوی، ۱۳۷۰: ۱۸۷). مرتضوی بر آن است که «جام‌جم حافظ شامل و متضمن همان مفهوم دل پاک و مهذب عارف [است] که از غبار غرائز حیوانی و امیال جسمانی و احساسات دنیوی زدوده و قابل تجلی نور حقیقت شده باشد» (همان).

زرین‌کوب در کتاب *از کوچهٔ زندان*، به اهمیت جام و مترادفات آن نزد حافظ اشاراتی کرده است؛ از جمله «تمام غزل» حافظ را بیش‌ازهرچیز، در «ستایش شراب» می‌داند (زرین‌کوب، ۱۳۷۷: ۱۰۷)، اما او نیز برای جام در حافظ، غالباً، این معانی عرفانی را در نظر گرفته است: «انسان کامل» و «معرفت» (همان، ۹۵ و ۹۶) و در نهایت «جام‌جم» را وسیلهٔ کشف رازها و درک حقایق و «دل پاک و مصفای عارف» می‌داند (همان، ۱۰۳ و ۱۶۵).

زریاب‌خویی در کتاب *آئینهٔ جام*، معنایی تقریباً عرفانی برای جام در نظر گرفته است. به نظر او، جام‌جم نشان‌دهندهٔ ارتباط و «پیوند نهانی» انسان با عالم «بالا تر و والاتر» یا همان «عالم مثل و معقولات» است... و سرانجام پس از سال‌ها بحث و تحقیق معلوم می‌شود که این جام جهان‌نما خود انسان است» (زریاب‌خویی، ۱۳۷۴: ۱۳۱).

خرمشاهی به تبع شارحان متقدم و از جمله مرتضوی برای جام معنای عرفانی «قلب پاک عارف» را قائل شده و به بررسی جام‌جم در غزل به مطلع معروف «سال‌ها دل طلب جام‌جم...» پرداخته و در شرح دیگر جام‌های دیوان حافظ به معنای جام‌جم در این غزل ارجاع داده است. او، برخلاف اکثر شارحان، که به دو نوع شراب (زمینی و عرفانی) معتقدند، بر آن است که سه نوع باده در حافظ وجود دارد: بادهٔ انگوری، عرفانی و ادبی. به نظر خرمشاهی «بیشترین»

اشعار حافظ در این زمینه سوم است و آن همان می و معشوق ادبی یا کنایی است» (خرمشاهی، ۱۳۷۹، بخش اول: ۱۹۳-۱۹۴). به نظر او، جام‌جم در دیوان حافظ دو معنی دارد: الف) جام می؛ ب) دل عارف (همان، ۵۶۵). درباب نظر خرمشاهی باید گفت که کلمه «نمادین» بیشتر و دقیق‌تر از کلمه «کنایی یا ادبی» تبیین‌کننده جام در دیوان حافظ است؛ زیرا کنایه، به‌طور کلی، دو معنا بیشتر ندارد، و عنوان جام «ادبی» نیز کلی است، ولی کلمه «نماد» یا «نمادین»، علاوه بر اینکه تعریف مشخص و دقیقی دارد، تعدد و تنوع معنایی نیز دارد و در شاعری همچون حافظ، که به‌شیوه‌های گوناگون در پی ایجاد تعدد معنایی است، کاربرد جام نمادین مناسب‌تر از جام کنایه‌ای یا ادبی است.

حمیدیان به فرم بیانی و نمادین بودن جام در حافظ توجه کرده، اما معانی غالباً عرفانی برای آن در نظر گرفته است. علاوه بر این، از کنار برخی جام‌ها که معنای زمینی در آنها غلبه دارد عبور کرده است. او از اولین کسانی است که بحث نماد را در حافظ برجسته کرده و نمادگرایی را «مهم‌ترین مقوله بیانی» در شعر حافظ می‌داند (حمیدیان، ۱۳۹۵/۱: ۵۰۱) حمیدیان در شرح جام در غزل معروف «سال‌ها دل طلب جام جم از...» می‌گوید: «جام‌جم: از دیرباز دل آگاه آدمی و آدم دل‌آگاه را جام‌جم، جام جهان‌بین و... خوانده‌اند» (همان، ۲۰۱۲: ۵۲۳، و همان/۲: ۱۰۹۴؛ همان/۳: ۱۸۲۰، همان/۴: ۳۵۱۹). حمیدیان برای برخی جام‌های حافظ معنای زمینی و این‌جهانی گرفته که با توجه به فضای کلی بیت و غزل معنای درست‌تری به نظر می‌رسد. در مصراع «کمند صید بهرامی بیفکن جام می بردار»، «جام می برداشتن» را برابر با «دم را غنیمت بشماریم و تا شکار مرگ نشده‌ایم، لحظات حیات را شکار کنیم» (همان/۴: ۲۹۳۲) گرفته است.

انوری در توضیحاتی که درباب «جام»‌های دیوان حافظ نوشته، غالباً همان معنای عرفانی جام، یعنی «دل عارف واصل» را، در غزل معروف «سال‌ها دل طلب جام جم...»، در شرح جام‌های دیگر حافظ نیز به‌کار برده است (انوری، ۱۳۸۵: ۲۲۸-۲۲۹؛ ۲۳۵-۲۳۶). البته، انوری گه‌گاه در برخی از غزل‌ها، برای جام و می معنای این‌جهانی همچون «نعمت‌ها و لذایذ زندگی» (همان، ۲۳۸) یا «بیان‌کننده نوعی شیوه زندگی و اندیشیدن» قائل شده است (همان، ۴۲-۴۳). حسینعلی هروی به نقل مطالب مرتضوی درباب جام پرداخته و برای اغلب جام‌ها در حافظ، با توجه به غزل «سال‌ها دل طلب جام جم...» همان معنای کلی عرفانی، یعنی «دل عارف»، را در نظر گرفته است (هروی، ۱۳۶۷/۱: ۲۵۲؛ ۴۲۰، ۵۰۶، ۶۱۱ و ۶۰۴).

رحیم ذوالنور غالباً منظور از جام را معانی رمزی و عرفانی «قلب عارف کامل» می‌داند (ذوالنور، ۱/۱۳۶۲: ۱۶۶ و ۱۸۳؛ ۱۴۶، و همان/ ۲: ۶۳۷ و ۵۰۶). پرویز اهور نوشته است: «در تصوف جام‌جم مثل و رمزی از دل آدمی است که از زنگار آلودگی‌ها پاک و صیقلی شود» (اهور، ۲/۱۳۷۲: ۶۷۹). حسین خدیوچم در *واژه‌نمای غزل‌های حافظ*، به نقل از سودی، «جام‌جم» را همان «قلب عارف» می‌داند (خدیوچم، ۱۳۶۲: ۴۳).

اکثر شارحان حافظ، از زمان سودی تا به امروز، در شرح و تفسیر جام در *دیوان حافظ* بر دو موضوع بیشتر تمرکز و اصرار کرده و از توجه به دیگر جنبه‌های جام غافل بوده‌اند: نخست آنکه اغلب آنها جام را از نظر شکل بیانی، کنایه، استعاره و... گرفته‌اند نه رمز یا نماد. دوم آنکه به بررسی جام تنها در یک یا دو غزل، مخصوصاً غزل معروف به مطلع «سال‌ها دل طلب جام جم از ما می‌کرد...» پرداخته، و به نادریست، معنای غالب عرفانی جام‌جم در این بیت، یعنی قلب پاک عارف را، به دیگر جام‌ها در *دیوان حافظ* تعمیم داده و از بررسی جام در غزل‌های دیگر غفلت کرده‌اند؛ حال آنکه، در بسیاری از ابیات و غزل‌های حافظ غلبه با معنای زمینی یا خیامانه جام است تا معنای عرفانی آن.

بحث و بررسی

حافظ غالباً به دو صورت به جام و مترادف‌های آن پرداخته است: الف. گاهی تمام یا تقریباً بیشتر ابیات یک غزل را به توصیف فضا یا حال‌وهوای جام و خوش‌باشی این جهانی اختصاص می‌دهد. حافظ در این‌گونه غزل‌ها، به توصیف جام و مترادف‌ها و متعلقات آن همچون توصیف جام و مستی، حالات عشاق و عشق، بهار و جوانی، مطرب و ساقی، عناصر طبیعت و... می‌پردازد. ب. در اغلب موارد، در یک یا چند بیت، به ذکر و توصیف جام و مترادف‌ها و متعلقات آن می‌پردازد که در ادامه مقاله، به نمونه‌های هردو اشاره خواهد شد.^۱

از سوی دیگر، جام و مترادف‌های آن همیشه کارکرد نمادین ندارند. علاوه بر جام‌های عادی از زمینی که معنای آنها آشکار و مشخص است، حافظ، گاه به صراحت، منظور خویش را از جام بیان کرده است. از دو طریق می‌توان به این منظور پی برد: الف. حافظ گاه با کلمه‌ها و صفت‌هایی که همراه جام می‌آورد، صراحت بیشتری به معنای آن می‌بخشد. برای نمونه، در بیت زیر، با ساخت اضافه تشبیهی به صراحت منظور خود را از جام بیان کرده است: «وضع دوران بنگر ساغر عشرت برگیر/ که به هر حالتی این است بهین اوضاع» (حافظ، ۱۳۷۸: ۱۹۹؛ ۳۸۲، ۳۸۴)، ب. توجه به فضای کلی بیت و غزل. بعضی ابیات حال‌وهوای کاملاً عرفانی دارند و بعضی کاملاً زمینی. مثلاً در بیت «خرم دل آنکه همچو حافظ/ جامی ز می الست گیرد»

(همان، ۱۰۱). جام در معنایی عرفانی به کار رفته است، اما در این بیت معنای زمینی جام غلبه دارد: «می دوساله و محبوب چارده‌ساله/ همین بس است مرا صحبت صغیر و کبیر» (همان، ۱۷۴). علاوه بر این، جام در دیوان حافظ همیشه دارای معنای مثبت یا بار ارزشی نیست: ولی تو تا لب معشوق و جام می خواهی/ طمع مدار که کار دگر توانی کرد (همان، ۹۷؛ ۳، ۱۷، ۴۶، ۱۲۶، ۱۵۵، ۱۶۰).

برای بررسی دقیق‌تر جام حافظ می‌توان این طبقه‌بندی را انجام داد: ۱. جام در سنت شعری قبل از حافظ، ۲. هنرنمایی‌های حافظ با جام.

الف. جام در سنت شعری قبل از حافظ: ۱. جام زمینی یا معمولی، ۲. جام خیالمانه، ۳. جام عرفانی.

ب. هنرنمایی‌های حافظ با جام: ۱. تکرار و برجسته کردن جام و تبدیل آن به درون‌مایه نمادین، ۲. تقابل‌سازی با جام و به کار بردن آن همچون ابزاری برای مبارزه سیاسی، ۳. اختلاط معانی و کارکردهای گوناگون و متضاد جام با یکدیگر، ۴. پیوند زدن تناقض‌ها و خلق شاهکارها با جام.

الف. جام در سنت شعری قبل از حافظ

آنچه در این قسمت، زیر عنوان پیروی حافظ از سنت می‌آید، به معنای تقلید صرف او از سنت شعری قبل از خودش نیست، بلکه همان‌گونه که اکثر حافظ‌شناسان نیز اشاره کرده‌اند، حافظ اجزای هنر خود را از شاعران قبل یا معاصر خویش به عاریه گرفته، اما در نحوه ترکیب و شیوه بیان آنها دست برده و رنگ و مهر خاص خود را بر آنها زده است. بنابراین، منظور از تقلید از سنت آن است که نشانه‌ها یا رگه‌های سنت را در اشعار حافظ می‌توان مشاهده کرد. برای مثال، موضوع کتاب‌سوزی یا کتاب‌شویی عرفا و متصوفه مسئله‌ای است که در اغلب کتاب‌های تصوف مانند تذکرة‌الاولیا بدان اشاره شده است. حافظ همین موضوع را از سنت عرفانی قبل از خویش گرفته و از آن شاهکاری آفریده است: «بشوی اوراق اگر هم‌درس مایی/ که علم عشق در دفتر نباشد» (همان، ۱۱۰). برای نمونه دیگر، تشبیه لاله به جام در سنت شعری قبل از حافظ وجود دارد، اما او نه تنها در شیوه بیان آن دست برده، بلکه حتی در این تصاویر بی‌جان، گویی روح و حیات تازه‌ای «دمیده» یا تزریق کرده و آنها را زنده ساخته است (فتوحی، ۱۳۸۳: ۹۶). با مقایسه این بیت سنایی با بیت حافظ می‌توان به تفاوت هنر آنها پی برد:

گل گرفته جام یاقوتین به دست زمردین
پیش شاهنشاه به سوی دوستکامی آمده است
(سنایی غزنوی، ۱۳۸۸: ۸۶)

مگر که لاله بدانست بی‌وفائی دهر
که تا بزداد و بشد جام می ز کف ننهاد
(حافظ، ۱۳۷۸: ۷۰)

باری، همان‌گونه که اکثر محققان بیان کرده‌اند، «حافظ هیچ "حرف" تازه‌ای ندارد» (شفیعی کدکنی، ۱/۱۳۹۷: ۱۰۷) و مضامین شعر او در دیوان شاعران هم‌عصر و قبل از خودش مخصوصاً سلمان، خواجه، عماد فقیه، سعدی، و... سابقه دارد. هنر حافظ در «شیوه بیان و اسلوب ترکیب» است که اگر آن را از حافظ بگیریم، چیزی برای او باقی نمی‌ماند» (همان، ۳۵۶). بنابراین، از آنجاکه حافظ از سنت شعری قبل از خود بهره برده، خواه‌ناخواه کارکردهای مختلف جام را در اشعار او می‌توان مشاهده کرد. باین‌حال، اگرچه حافظ در بعضی ابیات خویش، مانند شاعران سبک خراسانی، جام را در معنای زمینی و معمولی آن به کار برده است، این ابیات حافظ با ابیات شاعران سبک خراسانی از نظر هنر کلامی قابل مقایسه نیست؛ زیرا برخلاف اشعار سبک خراسانی، که غالباً ساده و بی‌پیرایه‌اند، حافظ با استفاده از هنر سازه‌هایی مانند ابهام، نماد، ابهام و... به آرایش اشعار خویش پرداخته و درجه هنری و زیبایی آنها را به اوج رسانده است.

جام در سنت شعری قبل از حافظ کارکردهای گوناگونی دارد که غالب محققان در دو دسته کلی زمینی و عرفانی آن را طبقه‌بندی کرده‌اند. خیام را نیز، از آنجاکه جام را برجسته و نمادین ساخته است، می‌توان در دسته سوم جای داد. شاعران سبک خراسانی جام را در معنای معمولی آن (مایع تلخ مسکر یا ظرف آن و مسائل اساطیری یا تاریخی مرتبط با آن)، و شاعران عارف مانند مولانا جام را بیشتر در شکل درون‌مایه نمادین، اما غالباً در معنای عرفانی قلب پاک، عشق، معرفت، روح و... به کار برده‌اند و خیام نیز جام را در شکل درون‌مایه نمادین، اما غالباً در معنای خوش‌باشی این جهانی، به کار برده است.

الف. ۱) جام‌های زمینی یا معمولی^۲

قدمت و سابقه جام عادی و زمینی در ادبیات فارسی بیشتر از جام عرفانی است؛ زیرا شعر عرفانی از قرن ششم و با سنایی شروع می‌شود، اما آغاز شعر فارسی از قرن چهارم و با رودکی است. در شعر شاعران سبک خراسانی به‌وفور می‌توان جام را مشاهده کرد. در شعر شاعرانی مانند رودکی، فردوسی، فرخی سیستانی و منوچهری، جام در همان معنای عادی و زمینی خود، یعنی شراب و مسائل مرتبط با آن همچون مستی، بهار، آوای ساز، ساقی، مطرب، غم‌زدایی و... به کار رفته و شکل یا معنای نمادین ندارد:

می لعل پیش آر و پیش من آی
به یک دست جام و به یک دست چنگ
(رودکی، ۱۳۷۴: ۲۶)

نکرده‌ست بخشش ورا کردگار (فردوسی، ۲/۱۳۹۶: ۳۰)	می و جام و بویاگل و میگسار
بهارچهر منّا، خیز و جام باده بیار (فرخی سیستانی، ۱۳۷۱: ۱۳۶)	همی نسیم گل آرد به باغ بوی بهار
یک گوش به چنگی و دگر گوش به نایی (منوچهری دامغانی، ۱۳۵۶: ۹۸)	یک دست تو با زلف و دگر دست تو با جام

در اشعار حافظ نیز نمونه‌های زیادی می‌توان دید که جام در معنای عادی به‌کار رفته است:

رسید مژده که آمد بهار و سبزه دمید (حافظ، ۱۳۷۸: ۱۶۱)	وظیفه گر برسد مصرفش گل است و نبید
ابر آذاری برآمد باد نوروزی وزید (همان، ۱۶۲)	وجه می می‌خواهم و مطرب که می‌گوید رسید
ای نور چشم مستان در عین انتظارم (همان، ۲۶۵)	چنگ حزین و جامی بنواز یا بگردان

(نیز همان: ۱۶۳، ۱۶۱، ۱۶۴، ۱۶۸، ۲۱۹، ۱۹۳، ۳۰۶)

از دیگر ویژگی‌هایی که به جام در اساطیر ایران باستان^۳ نسبت می‌دهند، غیب‌گویی، خردبخشی، پیش‌بینی آینده، ارتباط جام با کی خسرو و جمشید، رابطه جام و آیین اسکندر و... است. این مضامین در سنت شعری قبل از حافظ وجود داشته و حافظ نیز از آنها همچون ابزاری برای بیان اندیشه و معنای موردنظر خود بهره برده است:

ساقی بیار باده که رمزی بگویمت (همان، ۲۸۱)	از سرّ اختران کهن‌سیر و ماه نو
گوی خوبی بردی از خوبان خَلْج شاد باش (همان، ۳۰۱)	جام کی خسرو طلب کافراسیاب انداختی
من آنم که گر جام گیرم به دست (همان، ۳۵۸)	بینم در آن آینه هرچه هست

(نیز همان: ۱۸، ۳۳، ۳۴، ۲۴۱، ۱۶۶، ۱۸۸، ۲۵۷، ۲۶۳، ۲۷۰، ۲۹۹، ۳۳۸، ۳۴۷، ۳۵۷)

ازسوی دیگر، از آنجاکه خود حافظ چندتن از بزرگان و حاکمان زمان خویش را مدح کرده، و نیز چون قالب مسلط در سبک خراسانی قصیده است و شاعر اغلب در مجالس شادی پادشاه یا بزرگان حضور دارد، این فضای می‌گساری و مدح قصیده‌ای را، که شامل مواردی همچون مدح اغراق‌آمیز شاه و بزرگان، می‌نوشی به یاد ممدوح و معشوق، توصیف جام و ساقی، حسن طلب شاعر از ممدوح و... می‌شود، در اشعار حافظ نیز می‌توان مشاهده کرد:

از آن ساعت که جام می به دست او مشرف شد	زمانه ساغر شادی به یاد می گساران زد (همان، ۱۰۵)
عید است و آخر گل و یاران در انتظار	ساقی به روی شاه ببین ماه و می بیار (همان، ۱۶۶)
ساقی چو شاه نوش کند باده صبوح	گو جام زر به حافظ شب‌زنده‌دار بخش (همان، ۱۸۷)

(نیز همان: ۱۴۹، ۱۶۷، ۱۸۵، ۱۹۸، ۲۲۳، ۲۲۵، ۲۸۳، ۲۶۹، ۳۱۸، ۳۴۴)

دیگر از نشانه‌های سنت در جام‌های حافظ این است که او مانند شعرای هم‌عصر یا قبل از خود با استفاده از بیان (تشبیه، استعاره، مجاز، کنایه) و بدیع (جناس، واج‌آرایی و...) با جام و مترادف‌های آن تصاویر شاهکار و موسیقی بدیع ایجاد کرده است. برای پی‌بردن به تفاوت هنر حافظ با شاعران قبل از او، بیتی از فرخی سیستانی را از نظر اسلوب بیان و عاطفه، با ابیات حافظ می‌توان مقایسه کرد. بیت فرخی سیستانی تصویری زیبا و عالی دارد، اما از احساس و عاطفه خالی است؛ گویی، تصویر تنها عامل هنرنمایی فرخی بوده است، اما در حافظ، احساس و عاطفه انسانی، به مراتب نقش پررنگ‌تری نسبت به تصویرنمایی صرف دارد. از نظر بیانی نیز، تناسب‌های لفظی و معنوی میان کلمات و اجزای بیت یا ابیات در شعر حافظ به مراتب بیشتر از شعر فرخی سیستانی است:

تا برآمد جام‌های سرخ مل بر شاخ گل	پنجه‌های دست مردم سر فروکرد از چنار (فرخی سیستانی، ۱۳۷۱: ۱۷۵)
باده در ده چند ازین باد غرور	خاک بر سر نفس نافر جام را (حافظ، ۱۳۷۸: ۷)
به چمن خرام و بنگر بر تخت گل که لاله	به ندیم شاه ماند که به کف ایاغ دارد (همان، ۷۹)
باده با محتسب شهر نوشی زنهار	بخورد باده‌ات و سنگ به جام اندازد (همان، ۱۰۲)
دل گشاده دار چون جام شراب	سرگرفته چند چون خمّ دنی (همان، ۳۳۹)

(نیز همان: ۱۳۰، ۱۵۸، ۱۹۴، ۲۴۴، ۲۵۱، ۳۱۳)

الف. ۲) جام خیامانه

می‌توان جام خیامانه را زیرمجموعه جام زمینی به حساب آورد، اما چون از میان شاعران سبک خراسانی، خیام تنها شاعری است که جام را در رباعیات خود به درون مایه نمادین بدل کرده و آن را، برخلاف شاعران عارف، در معنای غالب خوش‌باشی این جهانی به کار برده، به صورت جداگانه به آن پرداخته شد.

جریان خیامی از جریان‌های غالب فرهنگی قبل از حافظ است که به دم‌غنیمت‌شماری و عشرت این جهانی و در لحظه معروف است. شاعران سبک خراسانی جام را به صورت عادی و به‌منزله یکی از لوازم مجالس شادی در اشعار خود ذکر کرده‌اند، درحالی‌که خیام در رباعیات خود با تکرار جام تشخص خاصی به آن بخشیده است:

من بی می ناب زیستن نتوانم بی باده کشید بار تن نتوانم
من بنده آن دم که ساقی گوید یک جام دگر بگیر و من نتوانم
(خیام، ۱۳۷۹: ۹۸)

(نیز همان: ۶۷، ۷۸، ۹۲)

حافظ قطعاً در زمینه جام، مخصوصاً به‌کاربردن شکل نمادین آن، از خیام متأثر است. این تأثیرپذیری بدان حد است که اکثر محققان و حافظ‌شناسان در آثار خود بحثی را به این موضوع اختصاص داده‌اند. برای مثال، محققى چون علامه شبلی نعمانی «فلسفه خواجه [را] تقریباً همان فلسفه خیام» می‌داند؛ زیرا «همان مسائل خیام است که خواجه آنها را با شرح و بسط زیاد توضیح داده و با جوش و خروشی فوق‌العاده بیان نموده است» (نعمانی، ۲/۱۳۶۳: ۲۱۸). برخلاف نظر عده‌ای که حافظ را عارف می‌پندارند، در اشعار حافظ ابیات و غزل‌های «خوش‌باشی» به مراتب بیشتر از اشعار عرفانی است و «تهنگ عمده‌ای که بتوان از دریای شعر حافظ صید کرد، همین خوش‌باشی است» (شفیعی کدکنی، ۳/۱۳۹۷: ۷۹).

با اینکه خیام یک شخص یا فرد بوده، اما صدای او بعد از خودش همیشه در ادبیات ایران شنیده شده است. به عبارت دیگر، او بلندترین صدای جریانی در اندیشه ایرانی است که پیش و پس از او رایج بوده است. با توجه به تعداد ابیات مرتبط با جام و می در حافظ، می‌توان گفت که حافظ از خیام بیشتر متأثر است تا از جریان عرفان؛ زیرا تعداد ابیات خیامی حافظ از ابیات عرفانی او به مراتب بیشتر است. تعداد غزل‌های حافظ، که کاملاً عرفانی باشد، مثل «سال‌ها دل طلب جام جم از ما می‌کرد...» یا «در ازل پرتو حسنت ز تجلی دم زد...»، بیشتر از ده پانزده غزل نیست (همان، ۲۸۹). علاوه‌براین، همان‌گونه که اکثر محققان اشاره کرده‌اند، اکثر ابیات حافظ درباره خوش‌باشی این جهانی است. برای مثال، علامه شبلی نعمانی «تمام دیوان خواجه حافظ [را] شرح متن ذیل»^۵ که ساختی زمینی و انسانی دارد، می‌داند:

روی به محراب نهادن چه سود دل به بخارا و بتان طراز
ایزد ما وسوسه عاشقی از تو پذیرد نپذیرد نماز
(نعمانی، ۱/۱۳۶۳: ۳۰)

ازسوی دیگر، خیام جام را غالباً در معنای عیش و عشرت این جهانی به کار برده است. حافظ نیز اگرچه در بسیاری از جام‌هایش معنای خیامانه را در نظر دارد، غالباً معانی عرفانی، خیامانه و این جهانی جام را با هم می‌آمیزد و منشوری می‌سازد که از آن معانی گوناگونی می‌توان دریافت کرد. مطلع برخی از غزل‌های حافظ که حال و هوای خیامی و خوش‌باشی این جهانی دارد:

می‌دمد صبح و کله بست سحاب الصُّبُوح الصُّبُوح یا اصحاب

(حافظ، ۱۳۷۸: ۱۱)

حال دل با تو گفتنم هوس است خبر دل شنفتنم هوس است

(همان، ۳۰)

خوش آمد گل و زان خوشتر نباشد که در دستت به جز ساغر نباشد

(همان، ۱۱۰)

صبح است ساقیا قدحی پر شراب کن دور فلک درنگ ندارد شتاب کن

(همان، ۲۷۳)

(نیز همان، ۷۳، ۸۱، ۱۱۱، ۱۶۱، ۱۵۶، ۱۳۸، ۱۲۹، ۱۸۳، ۱۹۱، ۱۹۴، ۲۹۹، ۳۰۹، ۱۴۹، ۲۱۰، ۳۳۹، ۳۱۷)

علاوه‌براین، بسیاری از ابیات حافظ نیز کاملاً خیامی است:

کمند صید بهرامی بیفکن جام جم بردار که من پیمودم این صحرا نه بهرام است و نه گورش

(همان، ۱۸۸)

خوش‌تر از فکر می و جام چه خواهد بودن تا ببینم که سرانجام چه خواهد بودن

(همان، ۲۶۹)

از چار چیز مگذر گر عاقلی و زیرک امن و شراب بیغش معشوق و جای خالی

(همان، ۳۲۴)

آخرا الامر گل کوزه‌گران خواهی شد حالیا فکر سبو کن که پر از باده کنی

(همان، ۳۴۰)

(نیز همان، ۷، ۵۵، ۶۱، ۸۸، ۹۷، ۱۴۸، ۱۶۱، ۱۸۲، ۱۸۸، ۲۱۰، ۲۰۲، ۲۶۹، ۳۰۰، ۳۱۰)

الف. ۳) جام عرفانی

یکی از جریان‌های فرهنگی غالب قبل از حافظ و دوره خود حافظ عرفان بوده است. سه نماینده برجسته این جریان غالب در قلمرو شعر فارسی سنایی، عطار و مولوی هستند. اگرچه مولوی بیش از دیگر شاعران جام را در معنای نمادین و عرفانی به کار برده،

ظاهراً عطار نخستین شاعری است که به‌جانب رمزی و عارفانه جام‌جم پرداخته است و همه شاعرانی که پس از او آمده‌اند، در این میدان هم وام‌دار اوی‌اند. از شاعری که اندکی بعد از روزگار عطار گفته است: ز استاد چو وصف جام‌جم بشنودم/ خود جام جهان‌نمای جم من بودم، تا خواجه شیراز که فرمود: سال‌ها دل طلب جام‌جم از ما می‌کرد... (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۷: ۳۲-۳۳).

در آثار شاعران عارف، مخصوصاً مولوی، جام و مترادف‌های آن غالباً در شکل نمادین و در معانی گوناگون عرفانی،^۶ از قبیل قلب پاک عارف، معرفت، روح، عشق و... (مرتضوی، ۱۳۷۰: ۱۷۲ و ۱۷۵) به‌کار رفته است:

یک زمان از رنگ و بوی باده روح‌القدس را در ریاض قدس عنبر مغز و مرجان بال کن

(سنایی غزنوی، ۱۳۸۸: ۴۹۷)

بر گمیت می تو جان را کن سوار راه عشق تا چو یک گامی بود بر ما دو صد فرسنگ ما

(مولانا، ۱/۱۱۳۸۷: ۲۲۶)

ز شراب آسمانی، که خدا دهد نهانی به نهران ز دست خصمان، تو به دست آشنا ده

(همان/ ۲: ۱۱۵۸)

علاوه‌براین، همان‌گونه که مرتضوی بیان کرده، دربارهٔ جام‌جم در نظر عرفا، بر آنچه سنایی در *طریق‌التحقیق* گفته و آن را رمزی از دل پاک عارف گرفته، چیزی نمی‌توان افزود:

قصهٔ «جام‌جم» بسی شنوی اندر آن بیش‌وکم بسی شنوی

به یقین دان که جام‌جم دل توست مستقر سرور و غم دل توست...

(مرتضوی، ۱۳۷۰: ۱۶۲)

جام (جم) در آثار شاعران عارف در معنای نمادین به‌کار رفته، ولی آنها غالباً از آن معنای عرفانی منظور داشته‌اند. این درحالی است که اگرچه در برخی ابیات حافظ غلبه با معنای عرفانی جام است، به‌دلیل نمادین‌بودن جام‌های حافظ، هر دو معنی عرفانی و زمینی را می‌توان از آنها دریافت. مسائل گوناگون عرفانی همچون لزوم اطاعت از پیر، جدال عقل و عشق، و... را در *دیوان حافظ* می‌توان یافت که او با استفاده از جام و متعلقات آن به بیان این معانی پرداخته است. ازجمله نشانه‌های عرفانی‌بودن جام حافظ می‌توان به مسائلی مانند حضور خداوند در تمام عناصر هستی، می‌نوشی فرشتگان با حضرت آدم، آفرینش آغازین انسان و «بلی» گفتن انسان‌ها به ندای حق، که حافظ از آن به «نوشیدن جام الست یا جام دوست» تعبیر می‌کند، و... اشاره کرد. ازجمله جام‌های حافظ که در آنها وجه عرفانی غالب است:

سر ز مستی برنگیرد تا به صبح روز حشر هرکه چون من در ازل یک جرعه خورد از جام دوست

(حافظ، ۱۳۷۸: ۴۴)

سال‌ها دل طلب جام‌جم از ما می‌کرد و آنچه خود داشت ز بیگانه تمنا می‌کرد

(همان، ۹۶)

ساکنان حرم ستر و عفاف ملکوت با من راه‌نشین بادهٔ مستانه زدند

(همان، ۱۲۵)

(نیز همان، ۷۵، ۷۶، ۱۰۱، ۱۰۳، ۱۲۴، ۱۲۵)

دیگر از موضوعات فرهنگی غالبی که می‌توان آن را زیرمجموعه عرفان به حساب آورد، جدال عقل و عشق است. البته، منظور از عشق در تصوف و از جمله در برخی غزل‌های حافظ «ایمان به غیب» و مراد از عقل «خرد یونانی و منطق ارسطویی» است. عشق «نقاب» یا «ماسک» زیبا و فریبنده‌ای بوده که ایمان و دین بر چهره خویش زده تا بر عقل غالب آید (شفیعی کدکنی، ۳/۱۳۹۷: ۳۱۹) و غالباً هم در این جدال پیروز میدان عشق بوده است. حافظ نیز گه‌گاه در

ابیات خویش جام یا می را برابر با عشق می‌گیرد و آن را بر عقل و علم برتری می‌نهد:

ما را ز منع عقل مترسان و می بیار کان شحنه در ولایت ما هیچ‌کاره نیست

(حافظ، ۱۳۷۸: ۵۱)

ز باده هیچت اگر نیست این نه بس که تو را دمی ز وسوسه عقل بی‌خبر دارد

(همان، ۷۹)

کرشمه تو شرابی به عاشقان پیمود که علم بی‌خبر افتاد و عقل بی‌حس شد

(همان، ۱۱۳)

(نیز همان، ۸۱، ۸۸، ۱۶۶، ۱۹۲، ۲۲۹، ۳۳۲، ۳۵۸)

نکته‌ای که در پایان این قسمت باید بدان اشاره کرد، این است که برخلاف برخی محققان که حافظ را به سبب کاربرد زیاد اصطلاحات عرفانی یا جام و مترادفات آن عارف یا می‌خواره فرض کرده‌اند، به کاربردن این اصطلاحات در دیوان حافظ نشان می‌خواره یا صوفی بودن او نیست، بلکه «مجموعه عرفان یعنی ست عرفان، برای او ابزار است: همچنان که مجموعه شطرنج، همچنان که مجموعه اساطیر...» (شفیعی کدکنی، ۳/۱۳۹۷: ۱۳۶)؛ یعنی کلمات مربوط به تصوف، شراب و... فقط ابزاری است که حافظ از آنها برای بیان معنای موردنظر خویش و زیباتر ساختن هنر خود بهره می‌برد و دیگر هیچ حال، چون عرفان در زمان حافظ جریان غالبی بوده است، حافظ از اصطلاحات عرفانی بیشتر از دیگر اصطلاحات به منزله ابزار بیان معنا استفاده کرده است.

ب. هنرنمایی‌های حافظ با جام

اعتبار حافظ بیشتر در این قسمت کار اوست و از جمله زیباترین ابیاتش را در این قسمت می‌توان مشاهده کرد. خواجه شیراز جام را به صورت آگاهانه تکرار و برجسته کرده و آن را به درون مایه نمادین و منشورمانندی مبدل ساخته که تمام معانی مرتبط با جام در سنت شعری قبل از او در آن نمایان است. حافظ با هنر سازه‌هایی مانند آشنایی‌زدایی، درون‌مایه یا بن‌مایه، نماد، ایهام، تناقض‌نمایی و... به جام‌های کلیشه‌ای و بی‌روح شاعران قبل از خود یا همعصر خویش، جانی دوباره بخشیده و آنها را زنده و زیبا ساخته است. خواجه شیراز با جام و مترادف‌های آن هنرنمایی‌های گوناگونی کرده که در ادامه به مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود.

ب. ۱) تکرار و برجسته‌کردن جام و تبدیل آن به درون‌مایه نمادین

وقتی کلمه‌ای در آثار نویسنده یا شاعری تکرار بشود، از حالت استعاره خارج و به نماد تبدیل می‌شود. این تکرار نشانه‌ای است دال بر اینکه آن کلمه در معنای ظاهری خود به کار نرفته است. از آنجاکه جام و مترادف‌های آن در *دیوان حافظ* غالباً نمادین هستند، نمی‌توان برای آنها معنای واحد و ثابتی در نظر گرفت، چه این معنای ثابت عرفانی باشد چه زمینی؛ زیرا تقلیل معنای یک کلمه یا ترکیب نمادین به معنایی خاص و ثابت، از ابهام و زیبایی آن می‌کاهد. مخصوصاً در شاعری مانند حافظ که در دیوانش آگاهانه و به‌عمد از ابزارهای ابهام‌آفرینی مانند نماد، ایهام و... استفاده کرده تا شعرش دارای معانی متعدد و لذتی افزون‌تر باشد. از این‌رو، اگر به معنای ظاهری، زمینی و عرفانی جام در حافظ اکتفا کنیم، نه تنها از درک معنای جام، بلکه از دریافت لذت بیشتر و درک اندیشه‌اش او هم محروم خواهیم ماند. چون جام در شعر حافظ غالباً معنای نمادین دارد، تحمیل یک معنای واحد بر آن در تمام ابیات کار نادرستی است، بلکه درست آن است که بگوییم با توجه به زمینه یا حال‌وهوای بیت، این معنای جام بیشتر تناسب دارد.

در میان شاعران زبان فارسی، به‌غیر از خیام، هیچ‌کس به‌اندازه حافظ به جام و متعلقات آن تا بدین حد تعلق خاطر نداشته است. ارادت حافظ به جام چنان است که آن را همچون پیر و مرادی برای خویش در نظر می‌گیرد (حافظ، ۱۳۷۸: ۷) و به‌گفته زرین‌کوب، شعرش بیش‌ازهرچیز در ستایش شراب است. قبل از حافظ، جام در شعر خیام معنای نمادین با غلبه معنای خوش‌باشی این‌جهانی داشته، و در آثار عطار و مولوی معنای نمادین با غلبه مفاهیم عرفانی همچون معرفت، عشق و... داشته است. حافظ ابیاتی دارد که جام در آنها در معنای زمینی یا عرفانی به‌کار رفته، اما به‌سبب کاربرد نمادین جام، هم‌زمان معانی گوناگونی از جام‌های او می‌توان برداشت کرد. نمونه‌هایی از جام‌های نمادین حافظ:

می‌خور که هر که آخر کار جهان بدید / از غم سبک برآمد و رطل گران گرفت

(حافظ، ۱۳۷۸: ۶۰)

دی پیر می‌فروش که ذکرش به خیر باد / گفتا شراب نوش و غم دل ببر ز یاد

(همان، ۶۹)

آن‌کس که به دست جام دارد / سلطانی جم مدام دارد

(همان: ۸۰)

در ابیات بالا، به دلیل نمادین بودن جام و متعلقات آن، می توان معانی گوناگون زمینی و عرفانی همچون خوش باشی، معرفت، در لحظه زیستن، عشق و... را برای آن در نظر گرفت (نیز همان، ۷، ۸، ۱۸، ۳۲، ۵۲، ۶۰، ۷۰، ۸۱، ۸۸، ۶۹، ۱۷۰، ۱۴۳، ۱۱۰، ۱۹۴، ۱۹۸، ۲۵۶، ۲۷۰، ۳۱۴).

ب. ۲) تقابل سازی با جام و به کار بردن آن به مثابه ابزاری برای مبارزه سیاسی و اجتماعی

دومین هنرنمایی حافظ با جام این است که آن را در تقابل با زهد، صوفی، شیخ و... قرار می دهد و از آن همچون ابزاری برای مبارزه سیاسی و اجتماعی استفاده می کند.^۷ منظور از تقابل در اینجا همان «تقابل دوگانه» به منزله «مفهومی بنیادی در گستره وسیعی از نوشته های نظریه پردازان بزرگ قرن بیستم» (مقدادی، ۱۳۹۳: ذیل تقابل های دوگانه) است. در تقابل دوگانه همیشه یکی از زوج ها دارای معنا یا بار ارزشی مثبت و دیگری دارای معنا یا بار ارزشی منفی است. به عبارت دیگر «در یک تقابل دوگانی، دو قطب نه تنها باید با یکدیگر تضاد داشته باشند، بلکه باید متضاد انحصاری یکدیگر نیز باشند. به بیان دیگر، این دو قطب در چارچوب یک تضاد قطبی، مانند بار مثبت و منفی جریان الکتریکی، به هم وابسته اند» (مکاریک، ۱۳۹۳: «تقابل دوگانی»). در این تقابل ها همیشه «یکی از دو جزء بر دیگری رجحان داده شده است» (مقدادی، ۱۳۹۳: ذیل تقابل های دوگانه).^۸ اینکه برخی حافظ را بیشتر شاعری سیاسی می دانند (شفیعی کدکنی، ۲/۱۳۹۷: ۳۴۰) و شعر او را در تاریخ ادبیات ایران از «سیاسی ترین شعرها» (همان / ۱: ۱۹۱) قلمداد می کنند، با توجه به آمار ابیات حافظ، اثبات پذیر است. در دیوان حافظ، بعد از جام های نمادین، بیشترین ابیات مرتبط با جام و می در این زمینه است. حافظ در این ابیات جام و مترادف های آن را در تقابل با زاهد، شیخ، مسجد، محتسب و... قرار می دهد و با جام، رند، پیر مغان و میخانه نظامی تأسیس می کند تا به کمک آن به مبارزه با استبداد عصر خود بپردازد، استبدادی که با گفتمان غالب مذهب و تصوف (=شیخ، واعظ، فقیه، مسجد، صوفی و...) می خواهد به دروغ و ستم بر مردم حکومت کند.^۹

زاهد و عجب و نماز و من و مستی و نیاز تا تو را خود ز میان با که عنایت باشد

(حافظ، ۱۳۷۸: ۱۰۸)

ترسم که روز حشر عنان بر عنان رود تسیح شیخ و خرقة رند شراب خوار

(همان، ۱۶۷)

طاق و رواق مدرسه و قیل و قال علم در راه جام و ساقی مهر و نهاده ایم

(همان، ۲۵۱)

ما مرد زهد و توبه و طامات نیستیم با ما به جام باده صافی خطاب کن

(همان، ۲۷۳)

(نیز همان، ۸۰، ۲۲، ۱۶، ۱۳۳، ۲۴۱، ۱۳۷، ۱۸۶، ۱۷۵، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹)

همان‌گونه که حافظ از می همچون ابزاری برای مبارزهٔ سیاسی استفاده کرده است، می را نماد و نشان آزادی نیز می‌توان گرفت؛ یعنی مجازبودن می‌نوشی برابر با وجود آزادی است و ممنوع‌بودن آن با حضور و حاکمیت استبداد برابر است:

سحر ز هاتف غیبم رسید مژده به گوش که دور شاه شجاع است می دلیر بنوش

(همان، ۱۹۱)

ای دل بشارتی دهمت محتسب نماند وز می جهان پرست و بت میگسار هم

(همان، ۲۴۹)

ب. ۳) اختلاط معانی و کارکردهای گوناگون و متضاد جام با یکدیگر

یکی از ویژگی‌هایی که محققان به حافظ نسبت می‌دهند این است که عشق قبل از او عرفانی بوده یا زمینی و او این دو را با هم پیوند داده است. در حقیقت، می‌توان گفت این ویژگی یا اختلاط صداها و اندیشه‌های گوناگون و متضاد است که حافظ را در تمام لحظات، بیش از دیگر شاعران زبان فارسی، مقبول عام و خاص مردم ایران کرده است؛ زیرا فرهنگ ایران به‌طور کلی سه صدا یا جریان غالب دارد: فردوسی که صدای اعتزال و خردگرایی است، مولوی که صدای اشعریّت، عشق و عالم غیب است، و خیام که صدای حیرت است. حافظ توانسته تا حدودی میان این سه صدا و اندیشهٔ گوناگون و متضاد پل بزند و بین آنها آشتی برقرار کند و این هر سه صدا را، که «کلّ صداهای فرهنگ ماست»، در اشعار خود انعکاس دهد (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۷: ۳/۳۰۷-۳۱۰). این موضوع را دربارهٔ جام نیز می‌توان گفت؛ زیرا جام نیز به‌طور کلی قبل از حافظ زمینی، عرفانی و خیامی بوده، اما او با استفاده از بیان نمادین، این دو معنی و معانی دیگر مرتبط با جام را با یکدیگر آمیخته و به هم پیوند زده است. منظور از اختلاط جام‌ها، غیر از انعکاس سه صدا یا اندیشهٔ ذکرشده، این است که حافظ گاه چندین معنا یا کارکرد جام را با هم در یک مصرع یا یک بیت جمع می‌کند. البته، این اختلاط تنها به‌معنای عرفانی یا زمینی محدود نمی‌شود، بلکه حافظ مسائل گوناگون و گاه متضاد مرتبط با جام را، چه ایرانی چه اسلامی، با هم و در کنار هم می‌آورد و آنها را به یکدیگر پیوند می‌زند. برای مثال، در مصرع دوم بیت «روان تشنهٔ ما را به جرعه‌ای دریاب/ چو می‌دهند زلال خضر ز جام جمّت» (حافظ، ۱۳۷۸: ۶۵) «زال خضر» را که مربوط به ادبیات اسلامی است، به «جام‌جم» که مربوط به ایران پیش از اسلام است، پیوند زده است.

ساقی‌نامهٔ حافظ را، به مطلع معروف «بده ساقی آن می که حال آورد/ کرامت فزاید کمال آورد» (حافظ، ۱۳۷۸: ۳۵۶-۳۶۰)، می‌توان «می‌نامه» یا «جام‌نامه» او لقب داد. این مثنوی نمونهٔ کامل و بارز جام‌های اختلاطی حافظ است؛ زیرا خواجهٔ شیراز، اکثر معانی و کارکردهای گوناگون ایرانی و اسلامی جام را در این مثنوی بدیع بیان کرده است. به‌طور کلی و خلاصه، آنچه را که امامی و مالگرد (۱۳۹۱) دربارهٔ «مصدق گسترده» جام در اساطیر ایرانی و ادبیات اسلامی گفته‌اند، می‌توان یکی از ویژگی‌های جام حافظ به حساب آورد و آن را در بسیاری از جام‌های او به‌وضوح مشاهده کرد:

جام در اساطیر ایرانی دارای مفهومی گسترده و آیینی است و در پیشینهٔ کهن خود با فرآمیخته شده و با نمودهایی مانند سنگ، مهره، نیزه، پیاله و مفاهیمی مانند برکت‌بخشی، قدرت‌بخشی، اسرارنمایی، رازگشایی، آگاهی‌فزایی و خردمندی در پیوند بوده و مصداقی گسترده یافته است که در سیری تاریخی، بازنمودی رمزار در عرفان ایرانی اسلامی به خود گرفته است و سرانجام هویت رمزواژه‌ای آن در مفهوم دل پاک و باطن آیین‌سان عارف، جلوه‌گاهی برای تجلی معشوق آسمانی پیدا کرده و مبدل به دستمایه‌ای برای کسب معرفت والا و کسب اسرار کاینات شده است (امامی و مالگرد، ۱۳۹۱: ۱۹).

این نوع جام‌ها، بعد از جام‌های تقابلی، بیشترین تعداد ابیات را در دیوان حافظ دارند:

دلی که غیب‌نمای است و جام‌جم دارد	ز خاتمی که دمی گم شود چه غم دارد
ز ملک تا ملکوتش حجاب بردارند	هر آنکه خدمت جام جهان‌نما بکند
ز آنجا که فیض جام سعادت فروغ توست	بیرون‌شدی نمای ز ظلمات حیرتم

(حافظ، ۱۳۷۸: ۸۱)
(همان، ۱۲۶)
(همان، ۲۱۳)

(نیز همان، ۲، ۵، ۹، ۲۷، ۲۹، ۷۶، ۸۰، ۹۵، ۱۲۴، ۱۴۹، ۱۸۰، ۱۸۶، ۲۳۲، ۳۱۲)

ب. ۴) پیوند زدن تناقض‌ها و خلق شاهکارها با جام

چهارمین هنر حافظ ساختن متناقض‌نما با جام است. البته، همان‌گونه که محققان اشاره کرده‌اند، بیان متناقض‌نما از ویژگی‌های سبکی و بیانی حافظ است و تنها به جام اختصاص ندارد، اما چون حافظ از جام و مترادفات آن برای بیان معانی متناقض زیاد استفاده کرده، این موضوع در شاخه‌ای جداگانه تحت بررسی قرار گرفت. این نوع جام و می، بعد از جام‌های نمادین و تقابلی، بیشترین نوع جام را به خود اختصاص داده است. ابیاتی که حافظ در آنها متناقض‌نما به‌کار برده، از هنری‌ترین ابیات حافظ هستند. به‌تعبیر دیگر، «در آنجا که «حافظانگی» کارش آغاز می‌شود، از هنر سازهٔ پارادوکس بیشترین بهره را می‌برد» (شفیعی‌کدکنی، ۱/۱۳۹۷: ۷۰). برخی نیز «متناقض‌نمایی هستی» را «درون‌مایهٔ مسلط»

غزل‌های حافظ و مشخصه سبک اصلی او می‌دانند و علت این متناقض‌نمایی را «تابعی از نگرش او به معماگونگی هستی» می‌بینند (فتوحی، ۱۳۸۳: ۱۰۷). البته، از منظر اساطیری و همچنین عملکرد نماد نیز می‌توان متناقض‌نمایی‌های حافظ را توجیه کرد؛ زیرا «یکی از عملکردهای نماد میانجی‌گری میان متضادهاست؛ مثلاً آسمان و زمین، ماده و روح، طبیعت و فوق طبیعت، واقعیت و رؤیا، ناخودآگاه و خودآگاه را پیوند می‌دهد و از طریق یکی به تفسیر دیگری دست می‌یابد» (فضایلی، ۱۳۸۶: ۸). از آنجاکه حافظ از جام و مترادفات آن در اشعار خویش به‌منزله نماد استفاده کرده، و پیوند تضادها یکی از کارکردهای نماد است، می‌توان گفت حافظ بدین‌وسیله توانسته معانی متضاد را با هم پیوند و آنها را آشتی دهد.

مسئله دیگری که در متناقض‌نمایی‌های حافظ چشمگیر است و در «هنر حافظ همه‌جا حضور دارد» (شفیعی کدکنی، همان: ۳۵۷) و «اوج هنر او» به حساب می‌آید (همان، ۱۳۶) طنز است. بیشتر ابیات متناقض‌نمای حافظ از طنز برخوردارند. این طنز را می‌توان هم ناشی از پیوند متضادها در نماد دانست، هم ناشی از «تصویر هنری اجتماع نقیضین و ضدین» و «تجاوز هنری به تابوها» (همان). نمونه‌هایی از ابیات متناقض‌نمای حافظ که غالباً طنزآمیز نیز هستند:

به می سجاده رنگین کن گرت پیر مغان گوید	که سالک بی‌خبر نبود ز راه و رسم منزل‌ها
(حافظ، ۱۳۷۸: ۲)	
اساس توبه که در محکمی چون سنگ نمود	ببین که جام زجاجی چه طرفه‌اش بشکست
	(همان، ۱۹)
فتوی پیر مغان دارم و قولی است قدیم	که حرام است می آنجا که نه یار است ندیم
	(همان، ۲۵۳)
مشورت با عقل کردم گفت حافظ می بنوش	ساقیا می ده به قول مستشار مؤتمن
	(همان، ۲۶۹)

(نیز همان، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۱۱۵، ۱۴۰، ۱۴۸، ۱۶۷، ۱۸۶، ۲۴۱، ۲۹۲، ۳۳۷)

در پایان، برای تأیید بیشتر یافته‌های مقاله، بهتر دیدیم بسامدی از انواع جام‌های تقسیم‌بندی‌شده ارائه شود.^{۱۱} از میان منابع مطالعه‌شده، فقط بحرالعلومی به ذکر آمار جام در دیوان حافظ پرداخته است. این آمار تنها درباره جام و مترادفات و ملزومات آن است و درباره انواع جام‌های تقسیم‌بندی‌شده در این مقاله آماری ارائه نمی‌دهد (ر.ک: بحرالعلومی، ۱۳۶۷: ۱۲۹). برای بررسی آماری، صد غزل اول دیوان حافظ، بر اساس چاپ قزوینی و غنی، به‌عنوان نمونه آماری تحقیق انتخاب شد. نتایج این بررسی، به‌ترتیب بیشترین بسامد، چنین است:

جام نمادین: ۷۰ مورد؛ جام تقابلی: ۵۲ مورد؛ اختلاط جام‌ها: ۳۵ مورد؛ جام‌های دارای متناقض‌نما: ۳۲ مورد؛ جام خیامی: ۳۱ مورد؛ جام زمینی: ۲۷ مورد؛ جام عرفانی: ۹ مورد. با توجه به این آمار نکات ذیل به دست می‌آید: الف) جام در شعر حافظ زیاد تکرار شده، پس بن‌مایه است. ب) بیشتر جام‌های حافظ را می‌توان نمادین به حساب آورد؛ زیرا معانی متعدد و متنوعی برای آنها می‌توان در نظر گرفت. پ) با توجه به بسامد جام‌های تقابلی، نظر محققانی که حافظ را شاعری سیاسی می‌دانند درست است. ت) برخلاف نظر کسانی که حافظ را کاملاً عارف می‌پندارند، یا شعر او را فقط عرفانی تفسیر می‌کنند، تنها حدود ۹ مورد از جام‌ها، در این صد غزل، عرفانی است (یا با حال و هوای عرفانی تناسب دارد) و بسامد جام‌های دیگر، چندین برابر جام‌های عرفانی است. هرچند ممکن است درصد جام‌های عرفانی در غزل‌های دیگر حافظ بیشتر باشد، قطعاً به اندازه جام‌های خیامی، زمینی و... نخواهد بود. این نکته نیز مؤید نظر محققانی مانند شفیعی و شبلی نعمانی است که اولی، «خوش‌باشی» را «نهنگ عمده» اشعار حافظ دانسته و دومی حافظ را «شارح خیام» به حساب آورده است.

نتیجه‌گیری

نگاه شاعران به جام، قبل از حافظ، غالباً یا زمینی بوده است یا عرفانی. اما این درون‌مایه در شعر حافظ به کمال هنری خود رسیده و ساحت‌های مختلف آن با هم درآمیخته است. به عبارت دیگر، جام قبل از حافظ یا در معنای عادی و زمینی به کار رفته، یا در معنای عرفانی و آسمانی، اما حافظ نه تنها این دو معنی را با هم پیوند داده، بلکه با تکرار جام، از نظر شکل بیانی، آن را به درون‌مایه نمادین تبدیل کرده و به آن تشخص خاصی بخشیده است، به گونه‌ای که در دیوان هیچ‌یک از شاعران زبان فارسی، جام به زیبایی و دل‌انگیزی دیوان حافظ به کار نرفته است. جام و مترادف‌های آن در دیوان حافظ چنان اهمیتی دارد که انعکاس صداها و اندیشه‌های گوناگون فرهنگ ایرانی و اسلامی را در آن می‌توان مشاهده کرد. هنری که حافظ به کار برده این است که با نبوغ و اسلوب خاص خویش و به کمک هنر سازه‌هایی مانند طنز، متناقض‌نمایی، تقابل‌سازی، نماد، و... توانسته است تمام معانی و کارکردهای جام را در سنت شعری قبل از خود در اشعار خویش انعکاس دهد و میان این صداها و کارکردهای گوناگون و متضاد آشتی برقرار کند. حافظ از جام همچون ابزاری برای بیان مسائل گوناگون عرفانی، سیاسی و اجتماعی استفاده کرده و از آن منشوری ساخته است که تمام مسائل ایرانی و اسلامی مرتبط با جام و می را به صورت منسجم و بدیع در آن می‌توان مشاهده کرد. به سبب

انعکاس همین معانی و اندیشه‌های گوناگون است که هر خواننده‌ای، از هر مسلک و عقیده‌ای، می‌تواند دیوان حافظ را بخواند، احوال خود را در آینه شعر او مشاهده کند و از آن لذت ببرد.

پی‌نوشت

۱. حافظ در مواردی محدود هم، به‌جای اشاره صریح به جام و می، ساقی را مخاطب قرار می‌دهد و این خطاب برابر با همان جام‌خواهی است: «می‌بینم از هم‌دمان هیچ بر جای / دلم خون شد از غصه ساقی کجایی» (حافظ، ۱۳۷۸: ۳۵۱؛ ۱۶۸). در برخی ابیات هم با آنکه نامی از جام و باده نیامده، اما فضای کلی بیت و غزل چیزی غیر از طلب می نیست: «ساقیا سایه ابرست و بهار و لب جوی / من نگویم چه کن از اهل دلی خود تو بگوی» (همان، ۳۴۴؛ نیز همان، ۳۱۹).

۲. با آنکه بسامد جام‌های خیامی در شعر حافظ از جام‌های زمینی و معمولی اندکی بیشتر است، اما چون جام‌های زمینی، از نظر تاریخی و زمان، قدمت بیشتری از جام‌های خیامی داشت، ابتدا به بررسی جام‌های زمینی پرداخته شد.

۳. نکات زیادی درباب سابقه و ویژگی‌های جام، در ایران باستان و همچنین در سده‌های نخستین شعر فارسی وجود دارد. از جمله اینکه، جام در شاهنامه به کیخسرو منسوب است، و بعد از قرن ششم به سبب «تناسب آوایی» میان جام و جمشید، کم‌کم، جام به جمشید نسبت داده می‌شود. یا اینکه میان خصلت‌های جام در دوران اسلامی با خصلت‌های جام در ایران باستان، تشابه‌هایی همچون پیش‌بینی آینده، معرفت‌بخشی، خبردادن از غیب و... وجود دارد. همچنین، جام در ایران باستان نمودها و تظاهرات گوناگونی مانند پیاله، آیین، نیزه و... داشته است و اختلاط برخی از این موارد، مانند اختلاط جام می با آیینه را، در دیوان حافظ هم (آیینه سکندر جام می است است بنگر...) می‌توان مشاهده کرد. برای اطلاعات بیشتر درباره مطالب بالا ر.ک: امامی و مالگرد، ۱۳۹۱: ۴-۱۵؛ برومند سعید، ۱۳۶۷: ۳، ۱۳۰ و ۱۶۵؛ مرتضوی، ۱۳۷۰: ۱۹۱ و ۲۰۷؛ زرین کوب، ۱۳۷۷: ۱۳۹.

۴. البته، نه آن خوش‌باشی‌ای «که به تن‌آسانی منجر می‌گردد، بلکه از آن اغتنام‌هایی که جنبه پویایی انسان را تحریک می‌کند» (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۹۷: ۱۳۱). بنابراین، خوش‌باشی حافظ به معنای بی‌قیدوبندی نیست، بلکه با تمام ارادت‌هایی که به جام و می دارد، برای خوش‌باشی نیز حد و مرزی قائل است و وقتی آن را باعث کاهلی و مانع کمال می‌بیند، هشدار می‌دهد که: «تا کی می‌صبح و شکرخواب بامداد/ هشیار گردان که گذشت اختیار عمر» (حافظ، ۱۳۷۸: ۱۷۱).

۵. رباعی از رودکی است (ر.ک: رودکی، ۱۳۷۴: ۲۰).

۶. البته، شاعران عارف جام را در معنای عادی و معمولی آن نیز به‌کار برده‌اند. برای مثال، سنایی مخصوصاً در غزلیات، جام را بیشتر در معنای معمولی آن به‌کار برده است: «با سرور و رود و جام باده و جانان بساز/ وز میان جان غلام و چاکر هر چار باش» (سنایی غزنوی، ۱۳۸۸: ۳۱۲).

۷. حافظ جام را با چیزهای دیگری نیز در تقابل قرار می‌دهد. مثلاً، در این بیت جام می را با «شادی» برابر گرفته و آن را دربرابر «خون دل یا اندوه» قرار داده است: «جام می و خون دل هریک به کسی دادند/ در دایره قسمت اوضاع چنین باشد» (حافظ، ۱۳۷۸: ۱۰۱) یا در این مصراع جام را در تقابل با جنگ آورده است: «چو

جای جنگ نبیند به جام یازد دست / چو وقت کار بود تیغ جانستان گیرد» (همان، قلا). اما به‌طور کلی، غالباً از جام و می به‌عنوان ابزار تقابل‌سازی و مبارزه با استبداد استفاده کرده است. به‌عنوان نکته تکمیلی، باید گفت که حافظ، گاه به‌جای می و جام، با ابزار موسیقی مانند چنگ، رباب و...، که به نوعی می‌توان آنها را از ملزومات می‌گساری به‌حساب آورد، برای ساختن تقابل و مبارزه سیاسی و اجتماعی استفاده می‌کند: چه نسبت است به رندی صلاح و تفوا را / سماع وعظ کجا نغمه رباب کجا (حافظ، ۱۳۷۸: ۳). یا: در کنج دماغم مطلب جای نصیحت / کاین گوشه پر از زمزمه چنگ و رباب است (همان، ۲۲).

۸. برای آنکه مقاله طولانی نشود، به همین مقدار مختصر بسنده شد، اما در کتاب‌های نقد و نظریه ادبیات، مطالب زیادی در باب تقابل‌های دوگانه می‌توان یافت (برای مثال، برتنس، ۱۳۸۴: ۷۷؛ پاینده، ۱۳۹۷: ۱/۷۷).
۹. در این زمینه، باید با احتیاط برخورد کرد و هر جامی را در شعر حافظ، سیاسی یا اجتماعی در نظر نگرفت؛ زیرا اگرچه اوضاع سیاسی و اجتماعی عصر حافظ در اشعار او تأثیر داشته، مطلق‌انگاشتن این موضوع و تفسیر اشعار حافظ تنها براساس اصالت مکتب فکری خاص، «به‌خصوص اصالت اجتماعیات» و... می‌تواند در درک دنیای هنری و اندیشه حافظ «حجاب» و مانع باشد (پورجوادی، ۱۳۶۷: ۱۳).

۱۰. درباره آمار ارائه‌شده انواع جام‌ها در مقاله حاضر، توجه به این نکات لازم است: نخست) در آمارگیری از این صد غزل، هر کلمه‌ای که با می و جام ملزوم و مترادف بوده، مانند باده، ساغر، پیاله، ساقی، دُرد، شراب، آب حرام، میکده، میخانه، مست، خراب و... شمارش شده است. برای اطمینان بیشتر، از تناسب جام‌های شعر حافظ، با تقسیم‌بندی انواع جام در مقاله حاضر، صد غزل اول دیوان حافظ سه‌بار خوانده شد: نتیجه این بود که تمام جام‌های شعر حافظ را می‌توان در تقسیم‌بندی مقاله حاضر از جام قرار داد. در این صد غزل، ابیات خیلی معدودی بود که در آنها جام یا مترادفات و ملزومات آن، تناسب کمتری با تقسیم‌بندی جام در مقاله حاضر داشت. برای مثال، در بیت «دل خرابی می‌کند دلدار را آگه کنید / زینهار ای دوستان جان من و جان شما» (حافظ، ۱۳۷۸: ۱۰) کلمه «خرابی» در مصراع اول شاید تناسب کمتری با تقسیم‌بندی جام در این مقاله داشته باشد، ولی چون یکی از معانی «خراب» مستی است، این نوع ابیات هم در زیرمجموعه جام‌های زمینی و عادی به‌حساب آورده شد. دوم) ارائه آمار دقیق و قطعی درباره جام در شعر حافظ دشوار است؛ زیرا از آنجاکه جام در بیشتر ابیات حافظ نمادین است، تفسیر افراد از آن ممکن است متفاوت و حتی گاه مخالف هم باشد. بنابراین، آمار ارائه‌شده در اینجا نیز قطعی نیست و ممکن است فرد دیگری به آمار و ارقام متفاوتی برسد. سوم) در این آمارگیری، گاه اختلاط میان انواع جام‌ها پیش می‌آید. برای نمونه، در بیتی، جام یا می را می‌توان هم خیامی به‌حساب آورد و هم نمادین؛ یا هم عرفانی، هم نمادین و هم متناقض‌نما. از این‌رو، سعی شد تا آنجا که ممکن است، با توجه به ساختار کلی غزل و بیت، وجه غالب آن جام در نظر گرفته شود، هرچند، گاه نیز، یک بیت در دو یا سه زیرمجموعه، مثلاً هم نمادین، هم متناقض‌نما و هم عرفانی قرار داده شده است. البته، این اختلاط جام‌ها با یکدیگر تضادی در یافته‌های تحقیق ایجاد نکرده است. مثلاً، ممکن است فردی در مصراع «به گوی میکده هر سالکی که ره دانست»، «میکده» را عرفانی در نظر بگیرد، اما در مقاله حاضر، این نوع جام‌ها، هرچند ممکن است در زیرمجموعه جام عرفانی هم قرار گرفته باشد، بیشتر نمادین در نظر گرفته شده‌اند؛ زیرا با فرض نمادین‌بودن، امکان در نظر گرفتن معانی متعدد و گوناگون، از عرفانی و زمینی و... برای جام وجود دارد، اما با فرض عرفانی‌بودن خیر. چهارم) شاید سؤال باشد که چرا جام‌های خیامی و زمینی در دو مجموعه جداگانه تقسیم‌بندی شده است. به دو دلیل از قراردادن این دو جام در زیر یک مجموعه خودداری شد: ۱. در جام‌های خیامی حافظ، نوعی اندیشه اغتنام فرصت و

خوش‌باشی وجود دارد، حال آنکه در همهٔ جام‌های زمینی این نوع اندیشه وجود ندارد. ۲. جام‌های خیامی حافظ از نظر شکل بیان بیشتر نمادین هستند، در حالی که جام‌های زمینی نمادین نیستند.

منابع

- امامی، نصرالله و نوشین مالگرد (۱۳۹۱) «اسطورهٔ جام‌جم و عرفان اسلامی». پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا). سال ششم. شماره ۲. پیاپی ۲۲-۱: ۲۲-۲۲.
- امیرکمالی، معصومه و عباس ماهیار (۱۳۹۵) «بازتاب اسطوره‌ای جام در ادبیات کلاسیک». تحلیل و تفسیر متون زبان و ادبیات فارسی (دهخدا). دورهٔ هشتم. شماره ۳۰: ۱۱۹-۱۳۶.
- انوری، حسن (۱۳۸۵) صدای سخن عشق (گزیده و شرح غزلیات حافظ). چاپ دهم. تهران: سخن.
- اهور، پرویز (۱۳۷۲) کلک خیال‌انگیز (فرهنگ جامع دیوان حافظ). ۴ جلد. چاپ دوم. تهران: اساطیر.
- بحرالعلومی، حسین (۱۳۶۷) «نوشداروی حافظ». در: مقالاتی دربارهٔ شعر و زندگی حافظ. به کوشش منصور رستگار فسایی (کنگرهٔ جهانی سعدی و حافظ، ۷-۱۲ اردیبهشت ۱۳۵۰). چاپ چهارم. تهران: جامی.
- برتنس، هانس (۱۳۸۴) مبانی نظریهٔ ادبی. ترجمهٔ محمدرضا ابوالقاسمی. تهران: ماهی.
- برومند سعید، جواد (۱۳۶۷) حافظ و جام‌جم. تهران: پازنگ.
- پاینده، حسین (۱۳۹۷) نظریه و نقد ادبی. ۲ جلد. تهران: سمت.
- پورجوادی، نصرالله (۱۳۶۷) «زندگی حافظ (۱)». نشر دانش. شماره ۴۸: ۱۱-۲۶.
- تقوی، محمد و الهام دهقان (۱۳۸۸) «موتیف چیست و چگونه شکل می‌گیرد؟». نقد ادبی. سال دوم. شماره ۸: ۷-۳۱.
- حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۷۸) دیوان. به اهتمام محمد قزوینی و قاسم غنی. چاپ هفتم. تهران: زوار.
- حمیدیان، سعید (۱۳۹۵) شرح شوق (شرح و تحلیل اشعار حافظ). ۵ جلد. چاپ پنجم. تهران: قطره.
- خدیوجم، حسین (۱۳۶۲) واژه‌نامهٔ غزل‌های حافظ. تهران: ناشر.
- خرمشاهی، بهاء‌الدین (۱۳۷۹) حافظ‌نامه. ۲ جلد. چاپ یازدهم. تهران: علمی و فرهنگی.
- خیام، عمر بن ابراهیم (۱۳۷۹) رباعیات خیام. تصحیح و تحشیهٔ محمدعلی فروغی و قاسم غنی. به اهتمام عبدالکریم جریزه‌دار. چاپ سوم. تهران: اساطیر.
- داد، سیما (۱۳۷۸) فرهنگ اصطلاحات ادبی. چاپ سوم. تهران: مروارید.
- ذوالنور، رحیم (۱۳۶۲) در جستجوی حافظ. ۲ جلد. تهران: زوار.
- رودکی، ابوعبدالله جعفر بن محمد (۱۳۷۴) دیوان. شرح و توضیح از منوچهر دانش‌پژوه. تهران: توس.
- زریاب خوبی، عباس (۱۳۷۴) آئینهٔ جام. چاپ دوم. تهران: علمی.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۷) از کوچهٔ رندان. چاپ یازدهم. تهران: سخن.

سنایی غزنوی، مجدودبن آدم (۱۳۸۸) دیوان. به سعی و اهتمام محمدتقی مدرس رضوی. چاپ هفتم. تهران: سنایی.

سودی بسنوی، محمد (۱۳۶۲) شرح سودی بر حافظ. ترجمه عصمت ستارزاده. ۴ جلد. چاپ چهارم. ارومیه: انزلی.

شبللی، نعمانی (۱۳۶۳) شعر العجم یا تاریخ شعرا و ادبیات ایران. ترجمه سیدمحمدتقی فخرداعی گیلانی. ۵ جلد (در دو مجلد). چاپ دوم. تهران: دنیای کتاب.

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۷) / این کیمیای هستی. ۳ جلد. چاپ دوم. تهران: سخن.
عطار نیشابوری، فریدالدین ابوحامد محمد (۱۳۸۷) الهی نامه. به تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی. چاپ دوم. تهران: سخن.

فتوحی، محمود (۱۳۸۳) «عاطفه، نگرش، تصویر». مطالعات و تحقیقات ادبی. سال اول. شماره ۱ و ۲: ۹۳-۱۱۲.
فرخی سیستانی، ابوالحسن علی بن جولوغ (۱۳۷۱) دیوان. به کوشش محمد دبیرسیاقی. چاپ چهارم. تهران: زوار.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۹۶) شاهنامه. به کوشش جلال خالقی مطلق. ۸ جلد. چاپ ششم. تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.

فضایلی، سودابه (۱۳۸۶) «جهان بدون نماد و مرگ معنوی انسان» (ارتباط آیین، اسطوره و نماد). آزما. شماره ۵۳: ۸-۱۱.

مرتضوی، منوچهر (۱۳۷۰) مکتب حافظ. چاپ سوم. تبریز: ستوده.
مقدادی، بهرام (۱۳۹۳) دانش نامه نقد ادبی. تهران: چشمه.
مکاریک، ایرنا ریما (۱۳۹۳) دانش نامه نظریه های ادبی معاصر. ترجمه مهراں مهاجر و محمد نبوی. چاپ پنجم. تهران: آگه.

منوچهری دامغانی. ابوالنجم احمد بن قوص بن احمد (۱۳۵۶) دیوان. به کوشش محمد دبیرسیاقی. چاپ چهارم. تهران: زوار.

مولانا، جلال الدین محمد بلخی (۱۳۸۷) غزلیات شمس تبریز. مقدمه، گزینش و تفسیر محمدرضا شفیعی کدکنی. ۲ جلد. چاپ پنجم. تهران: سخن.

هروی، حسینعلی (۱۳۶۷) شرح غزل های حافظ. ۴ جلد. تهران: نشر نو.

Persian References In English

Ahoor, Parviz (1994) *The Imaginative Pen* (comprehensive dictionary of Hafez's poems). 4 Vols. Second Edition. Tehran: Asatir [In Persian]

Attar-e Neyshaboori, Farid al-Din Aboo Hamed Mohammad (2009) *Elahinameh*. Corrected by Mohammad Reza Shafiei Kadkani. Second Edition. Tehran: Sokhan [In Persian]

Amir Kamali, Masoumeh and Abbas Mahyar (2016) "Reflection of Cup Myths in Classical Literature". *Analysis and interpretation of Persian*

- language and literature texts* (Dehkhoda). The Eighth period. No. 30. Pp: 119-136 [In Persian]
- Anvari, Hassan (2006) *The Voice of the Love Word* (excerpts and descriptions of Hafez's lyrics). The Tenth Edition. Tehran: Sokhan [In Persian]
- Bahr al-'Olumi, Hossein (1989) "Hafez's Panacea". In: *Articles about Hafez's poetry and life*. By the efforts of Mansoor Rastegar Fasai (S'adi and Hafez World Congress, 7th April to 2th may 1971). Fourth Edition. Tehran: Jami [In Persian]
- Bertens, Hans (2005) *Literary Theory*. Trans by Mohammad Reza Abolghasemi. Tehran: Jami [In Persian]
- Boroomand Saeid, Javad (1988) *Hafez and Jam-e jam*. Tehran: Pazhang [In Persian]
- Dad, Sima (2000) *Dictionary of Literary Terms*. Third Edition. Tehran: Morvarid [In Persian]
- Emami, Nasrollah and Noushin Malgard (2012) "The Myth of Jam-e jam and Islamic Mysticism". *Research in Mystical Literature* (Gohare Guya). The Sixth Year. No. 2. Consecutive 22. Pp: 1-22 [In Persian]
- Farrokhi Sistani, Abo-Al- Hassan Ali Ibn Joloq (1993) *The Book of Poems*. By Mohammad Dabir Siyaqi. Fourth Edition. Tehran: Zavvar [In Persian]
- Fazayeli, Soodabeh (2007) "The world without a symbol and the spiritual death of man" (the relationship between religion, myth and symbol). *Azma*. No. 53. Pp: 8-11 [In Persian]
- Ferdowsi, Abolghasem (2018) *Shahnameh*. By the effort of Jalal Khaleghi Motlaq. 8 Volumes. Sixth Edition. Tehran: Center of the Great Islamic Encyclopedia [In Persian]
- Fotouhi, Mahmoud (2005) "Emotion, attitude, image". *Literary Studies and Research*. First Year. Nos. 1 and 2. Pp: 93-112 [In Persian]
- Hafez, Shams -Al- din Mohammad (1999) *The Book of Poems*. By Mohammad Qazvini and Qasem Ghani. Seventh Edition. Tehran: Zavvar [In Persian]
- Hamidian, Saeid (2016) *Sharh-e Shogh* (description and analysis of Hafez Poems). 5 vols. Fifth Edition. Tehran: Qatreh [In Persian]
- Heravi, Hossein Ali (1989) *Description of Hafez Lyrics*. 4 vols. Tehran: Nashre now [In Persian]
- Khadiv-e jam, Hossein (1984) *Dictionary of Hafez Lyrics*. Tehran: Nasher [In Persian]

- Khayyam, 'Omar Ibn-e Ibrahim (2001) *Khayyam's Quatrains*. Edited by Mohammad Ali Foroughi and Qasim Ghani. Completed by Abd -Al-Karim Jorbozehdar. Third Edition. Tehran: Asatir [In Persian]
- Khorramshahi, Baha -Al din (2001) *Hafeznameh*. 2 Vols. Eleventh Edition. Tehran: Elmi & Farhangi [In Persian]
- Macaryc, Irena Rima (2014) *Encyclopedia of Contemporary Literary Theory*. Trans by Mehran Mohajer and Mohammad Nabavi. Fifth Edition. Tehran: Aghah [In Persian]
- Manoochehri Damghani (1978) *The book of Poems*. By Mohammad Dabirsiyaqi. Fourth Edition. Tehran: Zavvar [In Persian]
- Meqdadi, Bahram (2014) *Encyclopedia of Literary Criticism*. Tehran: Cheshmeh [In Persian]
- Molana, Jalal -Al- din Mohammad Balkhi (2009) *The Lyrics of Shams Tabriz*. Introduction, selection and interpretation of Mohammad Reza Shafiei Kadkani. 2 vols. Fifth Edition. Tehran: Sokhan [In Persian]
- Mortazavi, Manoochehr (1992) *Hafez School*. Third Edition. Tabriz: Sotoudeh [In Persian]
- No'mani, Shebli (1985) *She'r Al-Ajam or the History of Iranian Poets and Literature*. Trans by Seyyed Mohammad Taqi Fakhr da'i Gilani. 5 Volumes (in two volumes). Second Edition. Tehran: Donyaye Ketab [In Persian]
- Payنده, Hossein (2018) *Critical Theory*. 2 vols. Tehran: Samt [In Persian]
- Poorjavadi, Nasrollah (1988) "The 'Rendi' of Hafez" (1)". *Nashr-e Danesh*. No. 48. Pp: 11-26 [In Persian]
- Rudaki (1996) *The Book of Poems*. Description by Manoochehr Daneshpazhooh. Tehran: Toos [In Persian]
- Sanai Ghaznavi, Majdood Ibn-e Adam (2009) *The Book of Poems*. By the efforts of Mohammad Taqi Modarres Razavi. Seventh edition. Tehran: Sanaei [In Persian]
- Soodi Bosnavi, Mohammad (1984) *Description of Soodi on Hafez*. Trans by Esmat Sattarzadeh. 4 vols. fourth edition. Urmia: Anzali [In Persian]
- Shafiei Kadkani, Mohammad Reza (2019) *This Alchemy of Existence*. 3 Vols. Second Edition. Tehran: Sokhan [In Persian]
- Tagqvi, Mohammad and Elham Dehghan (2009) "What is a Motif and How is it Formed?". *Literary Criticism*. Second Year. No. 8. Pp: 7-31 [In Persian]
- Zarrinkoob, Abd -Al- hossein (1999) *From the Alley of "Rends"*. Eleventh Edition. Tehran: Sokhan [In Persian]
- Zaryab Khoei, Abbas (1996) *The Mirror of the Cup*. Second Edition. Tehran: Elmi [In Persian]
- Zonnoor, Rahim (1984) *In Search of Hafez*. 2 vols. Tehran: Zavvar [In Persian]